

על המחאה החברתית-כלכלית / הרב מתניה

שטרנברג

יצא, ואחד האירועים המשמעותיים במדינה בשנים האחרונות פסח מעל הישיבה ולא עסקנו בו. הכוונה היא למחאת האוהלים (המחאה התחילה בסוף זמן קיץ שעבר ובבין הזמנים שאחריו, וכך יצא שהדבר נפל בין הכיסאות). כחלק מהרצון של הישיבה שלא להתנתק מהעולם נראה לי שחובה עלינו להתבונן בתופעה הזו, ולראות מה אנחנו יכולים להפיק ממנה.

שתי הערות כהקדמה:

העיסק שאנחנו נדרשים אליו בנוגע למחאה כלל לא נוגע לרקע הפוליטי שהיה (אולי) קיים בה, ואפילו לא לשאלה הגדולה של קפיטליזם מול סוציאליזם – עניין שמצריך בירור מעמיק מצד עצמו. הדברים הבאים הם ניסיון לבחון את הדברים באופן עקרוני יותר, ולא דווקא מתוך משנה כלכלית זו או אחרת. זהו ניסיון לברר משהו בנוגע לעצם התופעה של המחאה והמשמעות שלה. חשוב שנזכור ששאלת מקומו של הכסף והרכוש היא שאלה עתיקה הרבה יותר מתיאוריות כלכליות כאלה או אחרות, ונראה לי שגם המחאה הנוכחית נובעת ממקור הרבה יותר עמוק ועתיק מגישה כלכלית כזו או אחרת. בנוסף, הדברים הבאים מתייחסים בעיקר לאופן שבו המחאה באה לידי ביטוי בשיח הציבורי והתקשורתי. אני סמוך ובטוח שהיו בה קולות אחרים, ועדיין דברים אלו מתייחסים לניגון הדומיננטי שעלה מבין האוהלים.

החוסר כתופעה תמידית

שתי נקודות מרכזיות עולות מהמחאה:

הכותרת של המחאה היתה כידוע 'העם דורש צדק חברתי', אבל למעשה אם מסתכלים ברובם של המקרים המשמעות של הסיסמא הזו הייתה בעצם דרישה למילוי החסר.

רוב הקולות שעלו מהמחאה הציגו בעיות כגון "לסגור את החודש", לקנות דירה, לממן את כל צרכי הילדים וכו'. המחאה הציגה בקול ברור מאיפה היא באה, אבל לא לאן היא הולכת. הכוונה היא לכך שהיא הציגה אמנם דרישות שיבואו למלא את החסר, אבל לא הציגה אופק אמיתי של תיקון. היו אמנם דרישות לניהול אחר של תקציב המדינה, לתכניות כלכליות כאלה או אחרות, אבל עדיין דברים אלה מתנקזים לנקודה אחת של מילוי החוסר.

הדבר בא לידי ביטוי באופן מובהק בעיקר בעצם העובדה שכל האנרגיות של המחאה הופנו כלפי המדינה או הממשלה כאשמים במצב. המדינה או הממשלה הם למעשה אלו שמנהלים את הכסף ואת האופן שבו הוא מנוהל במדינה והם אלו שנותנים לטייקונים את הלגיטימציה לבלוע את הכסף של כולם. ההפניה של האצבע המאשימה כלפי המדינה טענה למעשה שכל הבעיה וכל הסיפור הוא רק עניין של כסף. בכדי לפתור את הבעיה יש ללחוץ על ראשי המדינה, כך שהכסף ינוהל באופן אחר.

הדבר הזה מראה, כפי שאמרתי, שכל העניין והעיסוק הוא רק בחוסר הממשי והמוחש של הקיום. המחאה התמקדה בקיום הלא-שלם, שאין לו מספיק ודורש עוד, דורש שימלאו את החוסר. אמנם היו אמירות מלאות פאתוס על כך שהמחאה הזו היא למעשה מעין תחיה מחודשת של מוסר הנביאים, אבל למעשה מדובר בדבר שונה לחלוטין ורחוק מאוד מכך.

היכולת ליצור תיקון (כפי שזועקים הנביאים), לא עסקה רק בחוסר המידי, אלא פנתה לרוח שרוצים שתנשב. העיסוק הוא באופיים של הדברים, באופן שבו הדברים מתנהלים, ולא רק בשורה התחתונה של ה"חור בכיס" או האוברדרפט בבנק.

מוסר הנביאים לא דיבר על הפתרון למצוקת היתומים והאלמנות, אלא לאוירה אחרת, לדינמיקה ציבורית שונה מזו שהתנהלה אז. החזון הזה כלל לא עסק בקיום עצמו, הוא היה בעל אופק. ודאי שהיתה בכך השלכה על מצוקתם של היתום, הגר והאלמנה, אבל כל זה רק כחלק משינוי תפיסה כולל.

כאשר אנו מדברים על תיקון חברתי, על דרישה לצדק חברתי, לא יכול להיות שכל המאבק יופנה כלפי הברז שמזין את הכסף. התיקון חייב לעבור דרך התבוננות באופן שבו החברה מתנהלת, בתרבות הצריכה והנהגות וביחסים

הקיימים בין אנשים. שינויים כאלו הם שינויי עומק, שינויים שמכוונים ליסודות של המערכת הערכית-תרבותית. במצב כזה ישנה מגמה וישנו כיוון אליהם רוצים שהדברים ינועו.

יתר על כן, כאשר אנו עוסקים בחוסר בלבד, אנו למעשה נשארים לעמוד במרחב הקיום הפשוט והראשוני. הצרכים שלנו (ברובד הנפשי) הם מרחב שלעולם יהיה בו חוסר, תמיד יהיה בו רצון לעוד. מאז חטא אדם הראשון נגזר כי האדם לעמל יולד, והצורך בעמל הוא למעשה הצורך להשלים את החסר. אנו כבר לא בגן עדן, טעם העץ אינו כטעם הפרי, ובכדי להשיג משהו צריך לפעול ולעמול. צריך להכיר בכך שזה מצב נתון שבו המציאות מתנהלת. לא משנה באיזה מצב (כלכלי, חברתי וכו') אנחנו נמצאים, תמיד יהיה חוסר, תמיד יהיה רצון להשיג עוד.

אם אנחנו שוקעים רק ברובד הזה, הרי שלעולם לא נוכל לצאת ממנו. אם אנו מנסים ליצור תיקון במישור הזה, הרי שהוא תמיד נידון לכישלון. תמיד נמצא את הדרך לנכס לעצמנו עוד, במקום לאפשר צמיחה. הדבר יכול לבוא לידי ביטוי בחזירות קפיטליסטית מצד אחד, ומצד שני בנהנתנות המנצלת את המערכת ורוכבת על גביה.

אחד הביטויים המובהקים לכך הוא תלונותיהם של בני ישראל במדבר. בני ישראל שזוכים לגילויי שכינה יום-יומי, שזוכים לקבל מן מהשמים כל אחד על פי רצונו וטעמו, עדיין יודעים לזעוק ולבכות על כך שאין להם בשר, שהם זוכרים את הקישואים והאבטיחים. הקיום הוא תמיד בעל חוסר, וכאשר אנו מתנהלים במישור הזה לא משנה מה נקבל, תמיד הדבר לא יהיה מושלם.

הנטייה של המחאה לעסוק רק ברובד הזה, מובילה לכך שגם אם עכשיו יהיה ניתן ליצור פתרונות, הרי שבמוקדם או במאוחר הטענות והבעיות הללו יוצרו עוד פעם.¹

¹ לפני כעשרים שנה בתחילת שנות התשעים, הייתה מחאה דומה מאוד לזו שהתקיימה כיום. גם שם הייתה מחאת דיור, שבינת רופאים וכו'. אמנם המנטליות אז הייתה שונה, אבל החוסר היה ועודנו.

בריחה מאחריות

נקודה נוספת הקשורה לעיסוק ברובד הקיום הראשוני היא שהחוסר רואה את מקור הבעיה במשהו חיצוני. הקב"ה הוא זה שלא נותן מספיק אוכל לבני ישראל במדבר, ומשרד האוצר הוא זה שמזניח את מעמד הביניים. דבר זה יוצר למעשה תלות, ומרחיק את הבעיה מהמקור שלה, כלומר – ממני, מהחברה עצמה. גם אם ברמה העניינית הטענות נכונות, ויש אכן מחסור ובעיות, עדיין נוצרה התנהלות תלותית ולא בריאה. כאשר את כל היכולת להשתנות ולתקן אתה תולה באחר, יש כאן בריחה מאחריות. אדם רעב שמנסה לפתור את בעיות האכילה שלו על ידי זה שהוא כל הזמן אוכל, לא פותר את הבעיה. לאחר כמה זמן הרעב יחזור. בעיות יש לפתור על ידי מענה יסודי יותר שעוסק בדברים עצמם, ולא רק בהוספה של עוד אוכל או עוד כסף. המצב כיום במדינת ישראל טוב לאין ערוך לעומת הרבה ממדינות העולם, ועדיין המחאה פרצה. הדבר מלמד, לדעתי, על תנועת עומק בעייתית ביחס למה שעומד לפנינו.

השינוי מתחיל בתוכנו

לאור הדברים שהעלינו מעניין לראות את דבריו של הראי"ה קוק שעוסקים בנושא:

"תניא רבי נחמיה אומר בעוון שנאת חנם מריבה רבה בתוך ביתו של אדם, ואשתו מפלת נפלים, ובניו ובנותיו של אדם מתים כשהם קטנים". כל הפרעות המוסריות אינן מביאות את התכלית המבוקשת אפילו לפי הדמיון של אותו הנתעה. יסוד השנאה בא ע"פ רוב מצד ההתחרות של בקשת ההון, והבקשה הזאת היא נסמכת על יסוד אהבת המשפחה. כשמתאמץ כ"א להגדיל כבוד ביתו ולהצליח את בני משפחתו באהבתו אותם, עד שהאהבה הזאת מתהפכת לשינאת הבריות כולם שחוץ לחוגו. וסוף כל סוף מאומה איננו עולה בידו, שהמשפחה עצמה נהפכת מצד החסרון הפנימי שבמעמד הנפש המקולקלת המלאה איבה ואהבה עצמית נפרזה לקיבוץ של אויבי נפש, "אויבי איש אנשי ביתו", וכל מגמותיו נהפכות לדאבון לב, כי מריבה רבה בתוך ביתו. והנה מהלך הפעולות הרעות של שנאת הבריות הולך הלך וקלקל את סדרי החיים, בתחילה הוא מאבד את שיווי המשקל ואת מצב השקט של החיים הכלליים. אח"כ המהומה מאבדת את הכח הנדרש לעמל השכלול וההוצאה מן הכח אל הפועל את הכחות הטובים הגנוזים בעומק כשרון חיי החברה, ולעומת זה אשתו של אדם מפלת נפלים.

ואח"כ כשהערבוב מתרבה הוא מאבד את התקוות היותר טובות שכבר יצאו אל הפועל ומהרסן עד היסוד, ולעומתו בניו ובנותיו של אדם מתים כשהם קטנים. כח האהבה הכללי הוא הנותן ארך הרוח לספירת ירחים למלא את ימי העיבור בהסכמה פנימית בלא התרגשות נפרזה המקלקלת את הבנין, והיא הנותנת ג"כ הדרכה טובה לחוס על טיפול הבנים בקטנותם. וכשכח האהבה מתעכר ע"י שינאה, היסודות מתבטלים מעיקרם וכח ההירוס מתגלה בתוצאות היותר קרובות ללבו ונפשו של אדם, למען ישוב אל ד' להיות דבק במדותיו לאהבה את הבריות, כי מעשה ידיו כולם ומטובו להם אור חיים."

(עין איה שבת ב', רכב)

הרב קוק פותח בקביעה עקרונית שעוסקת במה שהעלנו קודם לכן: "כל הפרעות המוסריות אינן מביאות את התכלית המבוקשת אפילו לפי הדמיון של אותו הנתעה". כאשר ישנו פגם מוסרי, לא רק ברמת ה"חור בכיס" או ברמת המצוקה הכלכלית הישירה, אלא פגם בעייתי בעולם הרוח, הרי שאף מענה חומרי לא יוכל באמת לעזור. כאשר ישנה תרבות צריכה מעוותת, התנהלות חברתית שלא מתנהלת בצורה הראויה, כל פתרון שיוצע יהיה רגעי, מקומי, והדברים יצופו חזרה. כפי שאמרנו קודם, המישור הזה הוא מישור שתמיד יהיה קיים בחוסר. הרב קוק מנתח באופן מעניין מה עומד בחלק מהמקרים מאחורי הדאגה למשפחה, והדברים יכולים להיות רלוונטיים גם לטענות מסוימות במחאה. הדאגה למשפחה נתפסת פעמים רבות (ובצדק) כפשוטה, הגיונית ולא זקוקה לצידוקים. השאלה לא צריכה להיות "למה אתה דואג למשפחה שלך?" אלא "למי אני אדאג אם לא למשפחה שלי?" פעמים רבות המובנות מאליה של הדאגה למשפחה מכסה על חור, שהוא הסיבה האמתית של הדאגה למשפחה – שנאת הכלל, החוץ. הקיום שלו כל כך חשוב לו שמבחינתו כל השאר הוא פסול ושנוא. התחרות של בקשת ההון שיכולה להתחלה לבוא דווקא מצד הרצון להצליח ולהגדיל את כבוד ביתו ובני המשפחה, יכולה בסופו של דבר להיות גם חרב פיפיות שתחזור ותפגע במשפחה שלו כאשר לא ימצא בה את ביתו-מבצרו: "מריבה רבה בתוך ביתו של אדם". אם עכשיו יש לאדם משהו בחוץ שמפריע לו מול המשפחה, יכול להיות גם שיום אחד המשפחה עצמה תעיק עליו. הדבר נכון גם ביחס לאדם עצמו. אם ההתמקדות שלו היא כל הזמן במרחב החוסר, סדרי החיים שלו ילכו ויתדלדלו. כפי שאומר הרב קוק, הוא ימשיך להיות כלוא בתוך מעגל הקסמים הזה. בדברים האלה אין כדי לבטל מצוקות אמיתיות

שקיימות בחברה. ישנם הרבה אנשים עם קשיי פרנסה, משכנתא וכו' ואת הבעיות האלה צריך לפתור או לכל הפחות לעזור להן. ועדיין, היכולת לייצר תיקון מתבססת על יצירה של רוח של שינוי ערכי-רעיוני, ולא רק בביסוס הקיים. הזכרנו קודם לכן את 'מוסר הנביאים', ממנו ניתן ללמוד כיצד כן ניתן ליצור – או לפחות לשאוף – לתיקון. צדק חברתי לא יכול להתקיים במקום שבו לא מתבצע בירור פנימי על האופן שבו מתנהלת החברה, על האופן שבו היא רוצה להיות. מחאה אמיתית היא כזו שגם מסתכלת על עצמה פנימה, ולומדת מה היא צריכה לשנות, אילו נורמות מעצבות את היחסים שבין האדם לחברו וכיצד יש להתנהל כחברה בכלל.

גם הפתרון לבעיה הכלכלית מתחיל בתוכנו. התיקון איננו בשינוי המציאות הממשית, בהורדת מחירי דירות או במימון חינוך לגיל הרך. התיקון הוא דווקא בפנים, באופן שבו מתנהלת תרבות הצריכה, ביחס שלנו לכסף. העמידה שלנו מול הרכוש, מול מה שיש לנו, היא עמידה שלא יודעת שובעה, שלא יודעת להיות שמחה במה שיש. היכולת ליצור פתרון אמיתי תתאפשר רק כאשר נצליח באמת לשנות את עצמנו. רק כאשר נצליח לא לחיות מתוך מקום של חוסר, אלא מתוך מקום שמכיר במציאות כפי שהיא. מקום שמבין שהדברים כפי שהם נראים חשובים אף יותר ממה שעוד יכול לבוא, מקום שיודע לשמוח אפילו בחוסר. הדברים הללו דורשים התבוננות מעמיקה בפני עצמם, כך שכעת נותר אותם כקריאת כיוון כללית.

ראינו קודם את דבריו של הרב קוק על הבעיה שבעיסוק בממון, בהשלמת החוסר. כעת נראה כיצד כן ניתן לנהל את החברה באופן הנכון. הדברים של הרב קוק מכוונים לכמה רבדים מעל מה שדיברנו כאן, אבל נראה כי הם נכונים גם למישור שבו אנו עוסקים:

כשאנו נשאלים על החיים החברתיים מה היא מגמתם, אין לנו תשובה מאותם החיים עצמם, כי אם זקוקים אנו לבא לשאיפה של עולם גדול ונשגב מהם, שמקצת מזהרירותיו מתראים לפנינו בעולם הדעת, ובכל המרחבים של העולם הרוחני. ובזה כבר אנו באים בהסכמה, שאי אפשר כלל שתהיה כל השאיפה האנושית שקועה רק באותם החיים החברתיים לבדם, ולא עוד אלא שהדבר מוכרח הוא, שאם יחדלו החיים החברתיים מיניקת לשדם מאותם החיים העליונים שהם למעלה מהם, ושהם עושים את הווייתם להווייה מטריתית, יפחת מאד הערך

החיוני שלהם עצמם, וממילא יתגלו בקרבם מגרעות גדולות, עד שיהיו יורדים גם בערכם. ובשביל כך תיקון העולם דורש צפיית ישועה עמוקה ממעיני הישועה העליונים. ותקוותם של ישראל הנצחית לאורו של משיח, לאור ד' בעולמו, היא היא בסיסו של עולם, של כל מצביו, גם של העולם החברותי, עם כל הסתעפותיו. ומוכרח הדבר, שאנשים צופים ימצאו, שכל מעינם יהיה שקוע באותן המגמות העליונות, וחזיונם יהיה עולה ומרעיף על גבי החזיונות החברותיים, הנוטלים כל כך מקום כמותי גדול בעולמנו.

(אורות הקודש ב, המגמה החברותית המשיחית, עמ' תקסא)

הרב קוק טוען כי היכולת לתקן ולהצמיח את החברה, לא יכולה להיות מתוך החיים החברותיים עצמם. אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים. אם אנו רוצים לתקן את החברה, צריך להתרומם מעבר לצרכים ולקיום החברתי על כל בעיותיהם ולחשוב במישור גבוה יותר. לא רק לחשוב מה הבעיה ומה צריך לתקן במישור הישיר, אלא מה דורש תיקון, שינוי, והתחדשות.

המחאה של הקיץ האחרון לא יכולה באמת ליצור שינוי, כיוון שהיא לא מנסה ליצור את השינוי ברובדי העומק אלא רק במישור הישיר של ה"כיס" והקיום הממשי. באופן הזה כל שינוי שלא ייעשה לא יוכל באמת ליצור פתרון. רק תיקון במישור הערכי יוכל לחולל מהפכה, כך שלא תהיה תלויה רק בצרכים הממשיים אלא תישיר מבט ותשאף לגעת עמוק יותר.